

https://doi.org/10.18485/fpn_pz.2024.26.6

UDK 26:82(1(4/9)"19")

Uticaj jevrejskog identiteta na prozni opus Danila Kiša²

Sažetak

Iako je osnovni postulat u nefikcijskim iskazima književnika Danila Kiša bio da je prevashodno evropski pisac, dublji uvid u prozni opus ovog autora ukazuje da su judaizam i jevrejsko poreklo učinilo snažni upliv na opus ovog stvaraoca. Jevrejski svet je prozni narativ koji je kod Danila Kiša čest, čak i preovlađujući. Pišući svoja dela, Kiš je sopstveno poreklo i korpus tema kojima se bavio kontekstualizovao, pre svega, kao centralnoevropsko, a manjim delom kao jevrejsko. On ističe da je u prvom redu evropski pisac, jer Jugoslavija, zemlja iz koje je potekao, pripada Evropi, a njena kultura i književnost su evropske. U užem smislu, Kiš se osećao dužnikom Centralne Evrope, a mađarski milje koji je upoznao u detinjstvu, poznavanje mađarskog jezika i književnosti, imali su presudan uticaj na pisca. Ovaj rad će, analizom Kišovog proznog opusa, pokazati da, iako se, u duhovnom smislu, Kiš iz Jugoslavije premestio u Centralnu Evropu, na njegov celokupni prozni narativ, teme, atmosferu, način formiranja likova, komponovanje romana i prozne dramaturgije, od ključnog je uticaja jevrejsko nasleđe i poreklo.

Ključne reči

jevrejski identitet, književnost, prozni opus, narativ, Danilo Kiš

[1] Kontakt adresa autora: domazetsanja5@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-0666-1195>

[2] Rad izlagan putem onlajn platforme na XV međunarodnom naučnom skupu *Srpski jezik, književnost i umetnost*, Kragujevac, 2022.

Uvod

Po mišljenju Danila Kiša, sve evropske pisce, formirala je tradicija triju književnosti: francuske, nemačke i ruske. Kiš je izričito odbijao svaku vrstu manjinske kvalifikacije, insistirao je na prevazilaženju nacionalnih barijera, više puta je insistirao da prepoznaje svoj identitet kao evropski, da je pisac, prevashodno, formiran jezikom i da je to sudbina koju pisac ne može svojevolumeno menjati: „Ne piše se jezikom, nego celim bićem, mitosom, tradicijom, svešću i podsvešću. Piscu je jezik sudbina i svaki pokušaj strane intervencije, svako nasilje nad tom sudbinom je poput neke teške operacije, ili mutacije gena iz kojih se ne izlazi čitav, ne izlazi isti.” (Kiš, 1990:305). Samo jevrejsko nasleđe Kiš prepoznaje kao martirijum i napominje da je živeo u porodici u kojoj jevrejska religija praktično nije postojala, gde je od strane majke uveden u porodični život jedan vid pravoslavlja, koji je, obogaćen njenim vlastitim idejama, on prepoznavao kao paganski. Kroz fenotip, on je imao dodira i sa katoličanstvom. Tokom Drugog svetskog rata, dobrotom jedne nastavnice, koja je želela da u teškim vremenima brine o njemu, upoznao je i katolicizam i Kiš konkludira: „Ali, ako sam od samog detinjstva i tokom čitavog života patio, to je bilo zato što su me gledali kao Jevrejina i prema meni postupali u skladu sa tim. Mađarski fašisti i nemački nacisti diskriminirali su me kao Jevrejina. I kad sam postao pisac, počeo sam da pišem o Jevrejima, jer njihov milje poznajem” (Kiš, 1989:286). Ovim Kiš u objašnjenje svog porekla uvodi i postulat – da se čovek ne rađa kao Jevrejin, već to postaje, zbog abregovanja okoline. Kiš se poziva na Sartra koji je tvrdio da nije Jevrejin onaj ko se rodio kao Jevrejin, već da se Jevrejinom biva zahvaljujući drugima. Kiš je smatrao da je u onoj meri Jevrejin u kojoj su ga takvim drugi smatrali. Ovaj srpskojevrejski, centralnoevropski pisac, govorio je više stranih jezika, ali je odlučno tvrdio da: „Istinski znam samo jedan jezik: srpskohrvatski, i na tom jeziku pišem i u Parizu. Još sam ranije odlučio da na drugom jeziku nikada neću pisati” (Kiš, 1990:260). Kiš nije bio

zainteresovan za komentarisanje jevrejskih motiva i elemenata u sklopu svog književnog opusa, smatrajući da u tome što piše ima, koliko jevrejskih, toliko i kabalističkih elemenata. Francuski kritičar Skarpeta video je njegov roman „Peščanik” kao sekularnu transpoziciju talmudskih tekstualnih praksi, uključujući neomotivnu konstrukciju objekata i znakova, fokusiranje na očinsku figuru, primere intelektualne spekulacije te izvođenje priča iz enigmatičnog primarnog teksta. Ostajući pri tumačenju „Peščanika”, nameće se pitanje: „Nema li nečega nalik na Midraš u njegovom ogoljavanju očevog pisma iz rata – onog što Majmonid naziva upotrebom duhovitih lirskih slika u stvaranju plemenitog moralnog kvaliteta ili onog što Sintija Ozik zove literaturom fikcijskog komentara?” (Tompson, 2014:137).

Jevrejski svet u Kišovom delu

Pažljivo iščitavajući Kišov celokupan opus, nameće se prepoznavanje jevrejskog, ahasferskog elementa. Naime, Kišovo delo konstektualno se odnosi na jevrejski narod i njegovu sudbinu. Njegov poetski diskurs sasvim je osoben i čini književnu scenu srpskohrvatskog jezika na kome je odlučio da piše – kompleksnijom, sa karakterističnim tematsko-etničkim opsegom. Posebno se u Kišovoj triologiji „Porodični cirkus”, opaža predstavljanje jevrejskog sveta na osoben, ličan, (bolno) neposredan pristup. Ovde se opažaju kulturološki stereotipi (lutanje, bezdomnost, trgovina, psihoanaliza, alijenacija), ali i „aktiviranje zastrašujućih istorijskih činjenica (holokaust) i političkih sistema (nacizam), pa i ukazivanje na klasne karakteristike” (Mraović, 2005:81). Kišove reprezentacije jevrejskog sveta i sudbine su sublimne i istančane. U romanu „Bašta, pepeo”, on se dotiče oca i njegovog nošenje žute zvezde: „Koračao je poljima, zamišljen, zamahujući visoko svojim štapom, idući za svojom zvezdom, koja bi se u suncokretima sasvim izgubila i on bi je pronašao tek na kraju njive – u svom crnom, zamašćenom geroku...” (Kiš, 1982: 172). Žuta zvezda postala je obavezna u Mađarskoj, gde je u izbeglištu živela Kišova porodica, 5. aprila 1944. Žuta zvezda morala je imati deset centimetara u prečniku, nosila se iznad srca i bila je obavezna jarko žuta boja. Zahvaljujući činjenici što su Danilo Kiš i njegova sestra kršteni u pravoslavnoj crkvi, izbegli su da je nose. Otac je nosio. Kiš se priseća u intervjuu datom 1986, da je majka, ipak, sašila dve zvezde – za njega i oca: „Kako je zakon predviđao da u mešovitim brakovima sin bude smatran pripadnikom očeve, a kći majčine vere, to je moja majka sašila na svojoj singerici dve Davidove zvezde, jednu veću i jednu manju, upotrebivši za to ostatke žute jorganske svile. Stajali smo pred njom, moj otac i ja, ukrućeni kao na probi odela, a ona je, sa čiodama među usnama, premeštala zvezde gore-dole po reverima. Da li je moj otac smogao hrabrosti da u mom slučaju pređe preko naredbe vlasti ili je, zahvaljujući mom krštenju, uspeo da nađe rupu u zakonu, ne znam. Ta žuta zvezda, nalik na maslačak još

dugo je stajala u fioci šivaće mašine među šarenim koncima, krpicama i dugmadima; no osim tog dana, na generalnoj probi, nisam je više nikada stavio" (Kiš, 1990:186). Ali ovaj doživljaj nikada neće spominjati u svom literarnom opusu. Ova scena mu se činila „odveć jakom, odveć patetičnom, kao uostalom i tolike druge za koje nisam mogao da nađem neku ironijsku protivtežu koja bi ih neutralisala" (Kiš, 1990: 187). I ovoga puta, kao i tokom čitavog njegovog književnog delovanja, „Kišova diskrecija bila je i etički i estetički izbor" (Tompson, 2014: 108). Ovom piscu, „sažeta sinestezija ostaće važno stilsko sredstvo" (Radič,2005: 53).

Posmatrano hronološki, u opusu Danila Kiša primećujemo postepeno produbljivanje mesta koje judaizam, jevrejsko poreklo i kulturološko nasleđe zauzimaju u njegovom delu i sve se jasnije pojavljuje u njegovom opusu jevrejski tematski korpus, u smislu razvitka likova, radnje, narativa, ideja. Kišovi likovi prolaze proces razvojnog puta, od dece, „nevinih žrtava pod bolom golemog gubitka u ranijim knjigama, do likova svesnih ideje pravедnosti i skoro svete obavezanosti prema svom činu, kao, na primer, u likovima revolucionara koji se bore za bolji i pravедniji svet, a površ svega, za krajnje ugroženu slobodu mišljenja" (Ben-Cion, 2005: 14). Ako se čitalac udalji od bilo koje konkretne Kišove knjige i različitih motiva koji mogu biti vezani za judaizam (portret ahasfera, Jevrejina litalice), ostaje pitanje koje se nameće: šta je tipično jevrejsko u čitavom njegovom opusu? Maršal Berman tvrdi da je vrsta priče koju Jevreji izvanredno pričaju upravo porodični roman, gde su opisani „porodični odnosi puni metafizičkog intenziteta, tako da se kroz njih oblikuje konačna suština bića" (Tompson, 2016: 137). Nameće se ideja da je Kiš (setimo se trilogije „Porodičnog crkusa"), pravi jevrejski pripovedač. Postulat Erika Hobsbauma je da je odlika jevrejskih pripovedača -nedostatak fiksiranosti koji vodi ka inovaciji i ovo jeste osnovna tačka sa koje se Kiš otiskuje u stvaranje osobenog proznog sveta. „A ako jevrejstvo predstavlja *samoispitivanje i neprijatno govorenje istine...čudnovatost i disidentstvo, koje nas čini najnepomirljivijim kritičarima vlastitih konvencija* (Toni Džat) i tada se Kišov rad tu uklapa" (Tompson, 2016, 137).

U Kišovoj prozi pronalazimo još jevrejskih elemenata: prepoznavanje literature kao jedine istinske domovine, intrertekstualni doživljaj tradicije, neprekidno samoposmatranje i izraženo osećanje krivice zbog kreativnog impulsa, idolatrijski doživljaj literature...Tokom 1986, Kiš čak smatra da je prekršio biblijsku drugu zapovest, da se, pišući priču „Enciklopedija mrtvih" takmičio s Tvorcem, igrao Boga i tada dobio kancer, jer njegovo tadašnje stvaralaštvo je takva igra koja ne može da prođe nekažnjeno.“Izigravao sam Tvorca, konkurisao sam Bogu. Mada nisam mističar, verujem da ovakve stvari ne možeš pisati a da ne budeš kažnjen" (Kiš, 1986: 229). I dalje prolazeći kroz Kišovo stvaralaštvo, pri-setimo se kritičara koji je tvrdio da je „ponovna pojava jevrejske mudrosti i jevrejskog intelekta u evropskim jezicima jedan od vrhunaca u književnosti XX veka i koji je kao primere te mudrosti i intelekta naveo moć apstrakcije, dubinski skepticizam, poštovanje učenosti, ljubav za

igre rečima, iskrenost u suđenju i spremnost na gnev, porodičnu solidarnost" (Tompson, 2016: 138). Nemoguće je ne prepoznati u ovoj definiciji jevrejske literaturne Kišov opus, gde je pisac, tražeći smisao egzistencije, sučelio tradiciju i inovaciju, moć metaforičnog iskaza, koji poseduje često rentgenski snimak dezintegrisanog sveta, ahasfersku usamljenost (jevrejskog) autora u svetu, koji, ne bez uživanja u besprekornoj veštini, slika svet kao (bolnu) grotesku. Pišući roman „Bašta, pepeo“, Kiš je „u odnosu prema istoriji izabrao privatno sećanje, želeo je da se poziva isključivo na sopstvene nesigurne uspomene i lične dokumente...privržen je pravu imaginacije, njegov književni ideal je čudesna simbioza vizije i svedočanstva, dokumenta, legende i mita. Samo ukrštanjem istorije i fikcije, može nastati ljudsko vreme" (Radić, 2005: 125). Iz dela u delo, ovaj autor izbegavao je da zbog pisanja o žrtvama tekstem ne ovladaju izraženi emocionalni tonovi i nije želeo da bude etiketiran kao jevrejski pisac, smatrajući da ga to označava kao pisca manjina.

Ahasferstvo kao sudbina

Tokom devetnaestog veka, počelo je povezivanje, a zatim i identifikacija judejskog naroda sa novim dobom, modernizmom, i sa svim njegovim negativnim karakteristikama, „problematičnim i zlim duhom novog doba“, kao što su ahasferstvo, neprekidne migracije, trgovina, pravni sistem. „Početkom XX veka Jevreji su ponovo počeli da izlaze na političku scenu evropskih zemalja u kojima su naseljeni, jer se najbrže prilagođavaju uslovima novog kapitalističkog društva. Tako su Jevreji nehotice izazvali talas antisemitizma koji će nekoliko decenija kasnije rezultirati pogromima jednako stravičnim kao misije srednjovekovnih ratnika. Isto tako, povezuju se sa modernim tehničkim i naučnim dostignućima koja spremno koriste (fotografija, pihoanaliza) i poistovećuju se sa „visokoobrazovanim, progresivnom, urbanom, građanskom klasom" (Mraović, 2005: 83), kojima ekonomski položaj omogućava da koriste prednosti modernog društva. Tada je došlo i do formiranja negativnog stereotipa o Jevrejima (kako u društvenoj svesti, tako i u jezičkoj matrici). Kiš opisuje propast građanske klase, jevrejski svet u procesu propadanja, eroziju moralne matrice, ukorenjivanje klišeiziranih obrazaca u odnosu na Jevreje. Ovu eroziju budućnosti, najavu apokalipse, propast moralnosti, jevrejski nacion je najsnažnije osetio - zablude su rezultovale najsurovijim poglavljem u jevrejskoj istoriji, pogromom koji će Kiš opisati. U „Porodičnom cirkusu" Kiš, u sve tri knjige, od „Ranih jada", preko „Bašte, pepela", sve do „Peščanika", provlači ideju da je prisustvo jevrejstva znak kobnosti: „ To što je jevrejsko u meni, više je moja sudbina, nego moja kultura" (Kiš, 1990: 239). U „Ranim jadima", u priči „Igra", otac E.S. promatra sina kroz ključaonicu, kako sa jastukom na ramenu prodaje perje, zgrbljen, poguren i obraća se, u igri, reprodukciji Mona Lize, obraćajući joj se sa gospođo i nudeći joj labudovo perje, fino, belo. Ali ova „igra prerasta u

sudbinsko određenje kome je nemoguće pobeći” (Mraović, 2005: 84). U dečakovim gestovima, otac prepoznaje svog oca, trgovca perjem, Maksa Ahasveroša i bezazlena detinja igra u očevoj svesti prerasta u znak javljanja kobnog genoma kod njegovog sina-generacije trgovaca perjem kao da su oživele u ponoru njegove krvi, a on luta od slike do slike, kao putujući kroz stoleća, prodajući perje, dok kroz ključaonicu bije ledeni dah vremena, (beketovske) samoće, osude na lutalaštvo, anticipacija ahasferske sudbine i stradanja, koje će izazvati etničko poreklo i pripadnost, što ih je dečak dobio nasleđem, genetskim kodom, bez volje – prisilno. U životu, Kiš je isticao očevu opsesiju koju opisuje i u romanu – opsesiju Redom vožnje i železnicom. U haotičnom svemiru, gde je izvesna samo smrt, E. S. pokušava da uvede red bar kada je u pitanju železnički saobraćaj. Ovde se u mislima uspevaju da prebrode daljine i prostranstva, tako da jevrejsko lutanje biva prikazano i kao žudnja za nepoznatim, ne samo kao prisilno lutanje hodnicima vremena. No, drugo izdanje Reda vožnje E. S. nikada ne završava- jer je nemoguće onome ko je osuđen na večiti nemir kretanja, lutanja, skrivanja, da uspe da ukroti daljinu. Nije moguće dovršiti red vožnje, nije moguće dosegnuti postojano, bezbedno mesto, siguran trenutak u vremenu. Red ne može biti uspostavljen, a nezavršeni red vožnje ukazuje na sudbinu koja je stavljena u svet opasnosti, bivstvovanje van svih zakona, sudbinu lutanja koja je Jevrejima dosuđena, na koje su osuđeni, a koje E. S. prepoznaje kod sina koji kroz igru dopušta da slojevi nesvesnog na svetlost iznesu karmički kod judejske sudbine.

I u životu, Kiš potvrđuje nemogućnost da bude privučen i umiren jednim mestom, od Vojvodine luta do Mađarske, zatim Crne Gore, deo života provodi u Beogradu, da bi kasnije živeo u trouglu Pariz, Njujork, Beograd. Pariz je u ovom trouglu hipotenuza – najduže tu boravi, ali se kreće uvek kroz ova tri grada. On nikada ne insitira na tome da je dislociran, ali načinom života otkriva da je – suštinski neukorenjen u svetu, a ukorenjen jedino u jevrejsku sudbinu.

Verbalna istorija propasti - umesto zaključka

Otac Danila Kiša bio je asimilizovani habzburški, mađarski Jevrejin, „koji nije bio vernik, koji nikad nije išao u sinagogu, koji je sklopio građanski brak s nejevrekom, koji svog sina nije dao da se obreže, koji je oboma svoje dece dao crnogorska imena i krstio ih u pravoslavnoj crkvi, i koji je, ipak – s braćom i sestrama i njihovom decom – progonjen i ubijen kao Jevrejin” (Tompson, 2014: 130). Kiš je prepoznavao ugnjetavanje kao deo jevrejske sudbine, njenog genoma, identiteta. Biti Jevrejin za njega je bilo sinonim za osećanje patnje, za nužno osećanje krivice bez realnog povoda, iako je rastao u porodici gde religija gotovo da i nije postojala. Njegov otac bio je udaljen od braće i sestara i zato u Kišovim delima izostaje jevrejska porodična toplina i atmosfera, domaći i spoljni svet su

u disharmoniji, za razliku od mnogih jevrejskih američkih pisaca gde su u skladu. Rastući u Jugoslaviji, u koju se vratio 1947, živeo je u zemlji gde je rasna diskriminacija bila zabranjena. Ali nad kim? Genocid je bio izvršen i u tadašnjoj Jugoslaviji živelo je tek oko 15.000 osoba koje su se izjašnjavali kao Jevreji, od kojih je više od polovine emigriralo u Izrael. Kao petnaestogodišnjaka, majka ga na samrti tera da pocepa krštenicu izvađenu u subotičkoj sinagogi. U improvizovanom testamentu traži od njega da spali svu dokumentaciju koja je ostala iza njegovog oca. Kiš to neće nikada učiniti. On je osamdesetih godina dvadesetog veka, kada je Talmud prvi put kompletno preveden na srpski jezik, pažljivo iščitao predgovor prevodioca. Pre toga je pročitao delo o Kabali i njenom simbolizmu iz pera Geršoma Šolema i podvukao rečenicu da je apokalipsa važan deo jevrejskog misticizma. Tompson navodi da je Gabi Glajhman, Kišov prijatelj, tvrdio da je Kiš bio ponosan zbog svog jevrejstva. Kao prosveteni intelektualac, sve je religije smatrao atavizmima, ali je mislio da je jevrejstvo plemenito nasleđe: Jevreji, naime, nikog nikada nisu progonili.

Tokom ratnih sukoba, u bivšoj Jugoslaviji, ljudi koji su uspevali da izbegnu sa područja ratnih dejstava, smatrali su porodične fotografije najvrednijim što je iz bivših života moglo da se spase. Spisateljica Dubravka Ugrešić delo „Muzej bezuvjetne predaje“ zasniva na blagu porodičnih fotografija. U „Porodičnom cirkusu“, u trećem delu, romanu „Peščanik“, Kiš opisuje niz fotografija koje su se nalazile u ispražnjenom kući, u ostavljenom ormaru, gde su ležale kraj starih novina. Stare novine sugerišu da je život porodice kao celine premešten u prošlost, zajedno sa fotografijama koje su ostavljene. Oni koji su napustili dom, ostavili su svoja lica u prošlosti, više ne žele da poseduju most između prošlosti i sadašnjosti, što fotografije, po Bartu, upravo čine. No, kada E. S. isledniku opisuje fotografije, one predstavljaju poseban vizuelni narativ, svojevrsni „verbalni porodični album“ (Mraović, 2005: 88), ali i jedini dokaz da su oni koji će biti pogubljeni u holokaustu, zaista postojali (fotografija po Bartu ima sposobnost da omogući uvid u prošlost u realnoj sadašnjosti). Opis fotografija, kompletna narativna struktura koju Kiš gradi, intertekstualne veze, literarne reference i neobična, ponekad teško prohodna sintaksa, sugerišu, po viđenju Svetlane Bojm, pripadnost zamišljenoj zajednici istočnoevropskih kosmopolita, koja prevazilazi nacionalne granice. Kiš je izuzetno držao do Didroove filozofije i cenio njegovu misao da je distanca od gubitka nužna da bi se od gubitka napravila umetnost. Njegovo jevrejsko poreklo, od samog početka života, delovalo je kao karmički gubitak. No, veštom spisateljskom distancom, erudicijom i darom, judejski pečat postao je u Kišovoj prozi specifična ars poetica, kratko rečeno - vrhunaska umetnost.

The influence of Jewish identity on the prose work of Danilo Kish

Abstract

Although the basic postulate in the non-fiction statements of the writer Danilo Kish was that he was primarily a European writer, a deeper insight into the prose work of this author indicates that Judaism and Jewish origin had a strong influence on the work of this creator. Namely, the Jewish world is a prose narrative that is frequent, even predominant, in Danilo Kish. When writing his works, Kish contextualized his own origin and the corpus of topics he dealt with, first of all, as Central European, and to a lesser extent as Jewish. He points out that he is first and foremost a European writer, because Yugoslavia, the country he came from, belongs to Europe, and its culture and literature are European. In a narrower sense, Kish felt himself indebted to Central Europe, and the Hungarian milieu he met in his childhood, knowledge of the Hungarian language and literature, had a decisive influence on the writer. This paper, through the analysis of Kish's prose oeuvre, will show that, although, in a spiritual sense, Kish moved from Yugoslavia to Central Europe, his entire prose narrative, themes, atmosphere, way of forming characters, composing novels and prose dramaturgy, is of key importance influence of Jewish heritage and Judaism.

Keywords

Jewish identity, literature, prose work, narrative

Literatura

- Barthes, Roland (1977). *The Rethoric of the Image in Image/Music/Text* (Ed. S. Heath), New York, Hill and Wang.
- Mraović, Damjana (2005). *Jevrejski svet u trilogiji Porodični cirkus u Spomenica Danila Kiša* (Predrag Palavestra, ur.), Beograd, SANU.
- Katan Ben-Cio, Dina (2005). *Etika, poetika, sudbina u Spomenica Danila Kiša* (Predrag Palavestra, ur.), Beograd, SANU.
- Kiš, Danilo (1986). *Bašta, pepeo*, Beograd: NOLIT.
- Kiš, Danilo (1990). *Gorki talog iskustva*, Beograd: BIGZ.
- Kiš, Danilo (1993). *Porodični cirkus*, Beograd: Srpska književna zadruga.
- Radič, Viktorija (2005). *Danilo Kiš*, Beograd: Forum pisaca.
- Tompson, Mark (2005). *Izvod iz knjige rođenih*, Beograd: Clio.